

Fehér M. István

Metafizika és észkritika

A felvilágosodás kiteljesítése és önmeghaladása Kant gondolkodásában

I. AZ ÚJKORI FILOZÓFIA „TERMÉSZETES FELFOGÁSA”

„Természetes felfogás, hogy mielőtt a filozófiában magához a dologhoz fognánk, nevezetesen a valóban létezőnek igazi megismeréséhez, szükséges előbb megegyezni a megismerésre nézve [...]” – ezekkel a szavakkal kezdődik *A szellem fenomenológiájának* Bevezetése.¹ Hegel oly módon indítja útjára saját filozófiai vállalkozását, hogy mindenekelőtt e „természetes felfogással” próbál szembenézni és vele több szempontból kritikailag számot vetni. Nem annyira a megismerést illető előzetes megegyezés szükségességére szeretném itt ráirányítani a figyelmet, mint inkább arra, hogy ez utóbbit Hegel milyen szavakkal jellemzi: a megismerésre vonatkozó előzetes megegyezést, melyre szükség van, „mielőtt [...] magához a dologhoz fognánk” – a „dolog” pedig nem egyéb és nem kevesebb, mint „a valóban létezőnek igazi megismerése” [das wirkliche Erkennen dessen, was in Wahrheit ist], „az abszolútum hatalmunkba kerítése”, „a magábanvalónak [...] a tudat számára való meghódítása”, egyszerűen maga a metafizika –, a megismerést illető ezen előzetes megegyezést Hegel itt „természetes felfogásként” nevezi meg, olyanként, ami ilyenformán további indoklásra nem szorul.

Hegel szövegében, a *Fenomenológia* Bevezetése elején nem hangzik el ugyan Kant neve – miként más filozófusé sem –, ám a rekonstruált álláspontban nem nehéz ráismerni a kanti nézőpontra; az irodalom ennek megfelelően nem is tekinti kétségesnek, hogy a „természetes felfogásként” összefoglalt filozófiai kiindulópont kire utal.² E feltevést igazolja, hogy filozófiatörténeti előadásaiban Hegel a kanti filozófiát tárgyalva a *Fenomenológia* Bevezetésének vonatkozó passzusával fölöttébb egybeeső leírást ad. A megismerést „eszköznek tekintjük arra, hogy hatalmunkba kerítsük az abszolútumot, vagy annak a közegnek, melyen keresztül megpillantjuk azt”, hangzik a *Fenomenológia* idézett helyén, a filozófiatörténeti előadások Kant-fejezetének erre rímelő passzusa pedig így szól. „A megismerést eszköznek képzelik, annak az

¹ Vö. Hegel: *A szellem fenomenológiája*, 47. A teljes mondat itt a következőképpen hangzik: „Természetes felfogás, hogy mielőtt a filozófiában magához a dologhoz fogunk, nevezetesen a valóban létezőnek igazi megismeréséhez, szükséges előbb megegyezni a megismerésre nézve, amelyet eszköznek tekintünk arra, hogy hatalmunkba kerítsük az abszolútumot, vagy annak a közegnek, melyen keresztül megpillantjuk azt.” Eredetiben lásd pl.: „Es ist eine natürliche Vorstellung, daß, ehe in der Philosophie an die Sache selbst, nämlich an das wirkliche Erkennen dessen, was in Wahrheit ist, gegangen wird, es notwendig sei, vorher über das Erkennen sich zu verständigen, das als das Werkzeug, wodurch man des Absoluten sich bemächtigt, oder als das Mittel, durch welches hindurch man es erblicke, betrachtet wird.” (Hegel: *Werke in zwanzig Bänden*, Bd. 3, 68.)

² Lásd pl. Hansen: *Georg W. F. Hegel*, 42.: „A [...] Bevezetésben Hegel elsősorban a – kanti – ismeretelméleti álláspont kritikájával [...] foglalkozik.”

útnak-módnak, ahogyan birtokunkba akarjuk venni az igazságot; mielőtt tehát hozzáfogunk magának az igazságnak a kutatásához, előbb eszközének természetét, alkátát kell megismernünk.”³

A XX. századi hermeneutika egyik általános tanulsága szerint minden filozófia valamilyen általános értelmezettségben indul útjára. Hogy ez mennyire így van, s hogy az „abszolút filozófus” Hegel sem képez kivételt, az imént idézett kifejezés jól tükrözi. A „természetes felfogás” megjelölés azt mutatja, hogy a történetiséget minden más kortárs gondolkodónál inkább előtérbe állító Hegel egyúttal milyen mértékben saját korának, az újkori filozófiának a gyermeke. Vajon e felfogás önmagában véve oly természetes, vagy nem sokkal inkább egy meghatározott szellemi klíma, egy meghatározott értelmezői közösség számára az? Amit itt Hegel „natürliche Vorstellung”-nak, „természetes felfogásnak”, „természetes elképzelésnek” nevez, olyan kiindulópont ugyanis, mely az ókori és a középkori filozófia gondolkodói számára aligha lehetett volna minden további nélkül olyannyira természetes vagy magától értetődő. Mai szemmel visszapillantva azt mondhatnánk: ha megalapozott kételyeink lehetnek is aziránt, hogy a hivatkozott felfogás csak úgy, jelző és megszorítás nélkül, helytől és időtől, történeti körülményektől függetlenül, minden időben olyan „természetes” (lett) volna, az viszont bizonyára megállja a helyét, hogy ama filozófiai kor és közönség számára, melyhez Hegel szavai szóltak, s melynek a számára és színe előtt kívánta útnak indítani s elfogadtatni saját filozófiai vállalkozását (s ki más előtt is tehetné volna?), többé-kevésbé csakugyan magától értetődő, azaz „természetes felfogásról” lehetett szó. Az újkori filozófia nézőpontjából, s különösen a Kant által meghatározott filozófiai klímában nagyon is természetesnek számít az a felfogás, amely szerint „mielőtt [...] magához a dologhoz fog-nánk, [...]”, szükséges előbb megegyezni a megismerésre nézve”.⁴

Hogy Hegel maga is korának gyermeke, hogy az újkori filozófia nézőpontját a maga sajátos (metafizikai) igényeinek megfelelően milyen mértékben vallja magáénak, egyértelműen kitérünk filozófiatörténeti előadásaiából. Az új világ filozófiája, olvasható itt, Descartes-tal kezdődik: „[...] vele lépünk csak be igazán egy olyan filozófiába, amely önállóan az észből ered [...] Itt [...] otthon vagyunk, s mint a hajós a viharos tengeren való hosszú bolyongás után, »Százszázöld«-et kiálthatunk.”⁵

Természetesnek tűnik-e hát az idézett felfogás ma a mi számunkra, avagy tekinthető-e természetesnek ezen túlmenően, csak úgy önmagában – mindenképpen tény, hogy a hegeli indítás meglehetősen pontossággal jellemzi az újkori filozófia szellemi beállítottságát. Azt a filozófiai klímát, melyben az emberi szubjektum és ész, mindenekelőtt pedig a szubjektum megismerőképesége kerül a filozófiai érdeklődés és vizsgálódás középpontjába. Az ebben az értelemben vett új kezdetnek pedig Hegel kellőképpen tudatában is van. Descartes „az újkori filozófia igazi megindítója”⁶, írja; Descartes-tal

³ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 394.

⁴ Ugyancsak jellegzetes, hogy amikor már nem saját filozófiájának a kor filozófiai klímájában és a kortárs filozófiákkal való számvetés során való útra indításáról van szó, amikor saját filozófiája már kibontakozott, és ezen immár kibontakozott filozófia horizontján belülről tér vissza Hegel e felfogásra, akkor többé már nem nevezi „természetesnek”. Ellenkezőleg, ironikus hangnemben distanciálódva azt írja: „Ez tetszetős az emberi értelemnek, lelet a józan emberi ész számára.” („Das ist dem Menschenverstand plausibel, ein Fund für den gesunden Menschenverstand.” *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 394. = *Werke in zwanzig Bänden*, Bd. 20, 333. sk.) Filozófiája kiindulópontjában ezzel az állásponttal Hegelnek még meg kell küzdenie; filozófiája kibontakozásában – saját fogalmai segítségével – már csak el kell helyeznie.

⁵ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 236.

⁶ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 238. Vö. Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, 726.

„a filozófia egyszerre egészen más területre, egészen más álláspontra helyeződött át, nevezetesen a szubjektivitás szférájába”⁷. Valódi új kezdet ez,⁸ nem pedig a korábbiak folytatása, szögezi le nagy erővel – e megjegyzések pedig, mint látható, hallgatólagosan valamiképpen mégis elismerik, hogy a *Fenomenológia* Bevezetésének elején említett felfogás korábbi korok számára mégsem lehetett azért minden további nélkül oly természetes, hogy e felfogás csak *számunkra*, az újkori filozófiát „szárazföldnek” kikiáltók, otthonuknak tekintők számára olyan otthonos, olyan természetes.

Bárhogy legyen is: az újkori filozófia a szubjektivitásból indul ki, alapvetően a megismerés problémái köré összpontosul, ismeretelméleti beállítottságú. S merítse e körön belül további kiindulópontját a tapasztalatból, az érzékek által szolgáltatott ismeretekből, amint az az empirizmusban történt, avagy hirdesse a racionalisták módjára a velünk született eszmék tanát – eleven a meggyőződés: az emberi megismerés vizsgálata nem pusztán a számtalan lehetséges s alkalmasint érdekes filozófiai probléma egyike, hanem kitüntetett jelentőséggel bír, s mindenekkel szemben elsőbbséget élvez. Mielőtt nekiállnánk leírni a világot, előbb e világleírás szervét, organonját kell vizsgálódás alá vonnunk. Aligha vitatható: az újkori filozófia e tendenciájának felvilágosodásbeli betetőzése és csúcspontja a kanti észkritika – az az észkritika, amely egyúttal szigorú és elmarasztaló ítéletet mond ki minden olyan filozófia felett, amely elmulasztja, hogy saját dolgának ezen a módon lásson hozzá. Azt az eljárásmódot, melynek során megismerésbeli feladataihoz a tiszta ész úgy fog hozzá, hogy vizsgálódását „nem előzi meg saját képességének kritikája”, Kant minden további nélkül „dogmatizmusnak” minősíti.⁹ Egy másik helyen pedig hasonló értelemben és ugyancsak elítélő hangnemben dogmatizmusnak nevezi azt a vélekedést, pontosabban „előítéletet”, „mely szerint a metafizika terén a tiszta ész kritikája nélkül haladást érhetünk el”.¹⁰

II. METAFIZIKA ÉS ÉSZKRITIKA

Ezzel eljutottunk a metafizikának és észkritikának az előadás címében jelzett összefüggéséhez. Célszerű lesz a továbbiakban az előbbit alapul vennünk, hiszen az vezet el az utóbbihoz, nem pedig fordítva. A metafizika problémája a legkorábbi időktől fogva számtalan fontos vonatkozásban, dimenzióban, nem ritkán különböző, egymástól eltérő vagy egymással nehezen összeegyeztethető jelentésekben van jelen Kant gondolkodásában, gondolkodásának történetileg egymást követő vagy éppenséggel egyidejű szakaszaiban. Jelen előadás természetesen nem vállalkozhat arra, hogy ezek mindegyikét akár közelítőleg is számba vegye. Nem teszi ezt egyébiránt Martin Heidegger immár klasszikusnak számító műve sem, melynek a címe *Kant és a metafizika problémája*, s mely ilyenformán – a címből ítélve – azt a várákozást kelti, hogy ezt a problémakört fogja föltérképezni; a Heideggerrel folytatott vitában Cassirernek azon-

⁷ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 244.

⁸ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 236. sk., 239.

⁹ „Dogmatism ist also das dogmatische Verfahren der reinen Vernunft, ohne vorangehende Kritik ihres eigenen Vermögens.” (Kant: *Kritik der reinen Vernunft*, B XXXV.) Lásd *A tiszta ész kritikája*, 43. (A továbbiakban a kanti fő mű szövegére KrV rövidítéssel, az első és a második kiadás lapszámai szerint „A” ill. „B” megjelöléssel hivatkozom, TÉK rövidítéssel pedig a Kis János által fordított javított magyar kiadás [Atlantisz, 2004] oldalszámait adom meg; utóbbiban egyébként a margón az „A” ill. „B” kiadás lapszámai is föl vannak tüntetve.)

¹⁰ „[...] der Dogmatism der Metaphysik, d.i. das Vorurteil, in ihr ohne Kritik der reinen Vernunft fortzukommen [...]” (KrV, B XXXI; TÉK, 40.)

ban alighanem igaza volt abban, hogy a metafizika problémáját Kantnál nem meríti ki *A tiszta ész kritikájának* vonatkozó heideggeri (Cassirer által különben elismert és nagyra becsült) interpretációja.¹¹

A metafizikát illető, nem csupán csodálatról, föltétlen tiszteletéről, de éppannyira szent borzadályról is tanúskodó némely nevezetes fiatalkori passzus mellett – metafizika mint „feneketlen szakadék”, mint „partok és világítótoronyok nélküli sötét óceán”,¹² metafizika mint „az árnyak birodalma”¹³ – Kant korai írásaiban föltűnnek helyenként olyan, kevésbé képszerű, tapogatózó jellegű, de mindenképpen sokatmondó megfogalmazások, melyek határozottan a kritikai fordulat, az észkritika irányába mutatnak. Így az „Egy szellemlátó álmai”-ban fölbukkan a vélekedés, mely szerint „a metafizika nem más, mint az emberi ész hatáirairól szóló tudomány”; s minthogy egy kis országnak mindenkor sok határa van, teszi hozzá Kant, ezért sokkal lényegesebb dolog, hogy birtoka-it jól megismerje és uralmát föltűtök biztosítsa, semhogy vakon hódításokra merészkedjék.¹⁴ Avagy a két évvel korábban, 1764-ben íródott „A természetes teológia és a

¹¹ Lásd Cassirer: Kant und das Problem der Metaphysik, különösen 18. „»Kant és a metafizika« témája [...] nem tárgyalható kizárólag a sematizmus-fejezetre tekintettel, hanem csupán a kanti *ideatan*, különösképpen pedig Kant szabadságtana és a szépről kifejtett tanítása alapján.” („Das Thema »Kant und die Metaphysik« läßt sich [...] nicht ausschließlich *sub specie* des Schematismus-Kapitels, sondern nur *sub specie* der Kantischen Ideenlehre, insbesondere *sub specie* der Kantischen Freiheitslehre und seiner Lehre des Schönen behandeln.”) A heideggeri Kant-interpretáció Cassirer általi nagybecsűsítését illetően lásd uo. 25. o.: „Mint Heidegger mindegyik műve, úgy Kant-könyve is igazi filozófiai gondolkodásmód és igazi filozófiai gondolati munka jegyeit hordja magán.” („Wie alle Arbeiten Heideggers trägt auch sein Kant-Buch den Stempel echt-philosophischer Gesinnung und echt-philosophischer Gedankenarbeit.”) *Kant és a metafizika problémája* című könyvének címét magyarázva, Heidegger a harmadik kiadás előszavában arra figyelmeztet, hogy a „metafizika problémája” kifejezés kétértelmű; lehet úgy érteni, miszerint olyan problémáról van szó, mely a hagyományosan metafizikának nevezett diszciplína illetékességi körébe tartozik, s melyet ilyenformán e diszciplínának kellene tárgyalnia, megoldania; ám úgy is lehet érteni, hogy itt magának a metafizikának a problémájáról van szó, olyan problémáról, amely által maga az egész diszciplína válik problémává, kérdésessé; nála pedig épp erről van szó. Vö. *Kant und das Problem der Metaphysik*. Gesamtausgabe (a továbbiakban: GA) Bd. 3, XVII.; *Die Frage nach dem Ding. Zu Kants Lehre von den transzendentalen Grundsätzen*, GA, Bd. 41, 127. (= *Die Frage nach dem Ding*, 97.) Az utóbbi helyen Heidegger azt írja: „Ezen írás címe pontatlan, s így könnyen vezet ahhoz a félreértéshez, mely szerint a »metafizika problémájáról« beszélve arról a problematikáról volna szó, melynek a megoldása a metafizika feladata. Ám a »metafizika problémája« valójában a metafizikának mint olyannak a kérdésességét jelenti.” A negyedik kiadás előszavában azután saját művét – alighanem túl szigorúan – megsemmisítő önkritikai megjegyzésekkel látta el. E helyen egy másik kétértelműségre szeretném azonban felhívni a figyelmet, minek következtében mind Cassirernek, mind Heideggernek igaza lehet a maga szempontjából. „Kant és a metafizika problémája” Cassirer számára ugyanis láthatóan azt jelenti: a „metafizika problémája”, ahogy az Kantnál rekonstruálható, ahogy azzal Kant mindenkor számot vetett (s jelen írásban magam is jórészt ebben a megközelítésben tárgyalom a kérdést); Heideggernél pedig azt: Kant és a „metafizika problémája” egy most újonnan – fundamentálonológiaiilag – megalapozandó metafizika szempontjából. Az előbbi megközelítésben nyilvánvalóan elégtelen, ha csupán a kritikai fő mű sematizmus-fejezetére koncentrálnunk – ebben Cassirernek a maga szempontjából teljességgel igaza van –; az utóbbiból azonban nem szükségképpen az: egy megalapozandó új metafizika elvileg kereshet és találhat saját vállalkozásához „szövetségest”, azaz kapcsolódási pontot bármely múltbeli filozófus bármely művének bármely részletében, s nem szükséges egyáltalán mintegy leltárt is készítenie arról, hogy az illető filozófus a maga előzetes metafizika-értésének megfelelően művének még milyen egyéb helyen is milyen összefüggésekben tárgyalta azt, amit ő értett metafizikán.

¹² Lásd Kant: Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseyns Gottes (1763), in *Vorkritische Schriften bis 1768*, Bd. II. (= *Werkausgabe* Bd. II.), 621. (A továbbiakban a Weischedel által a Suhrkampnál sajátó alá rendezett tizenkét kötetes *Werkausgabe*-ra WA rövidítéssel, a kötet- és a lapszámok megjelölésével hivatkozom.) A „partok és világítótoronyok nélküli sötét óceán” metafora a későbbiekben is föltűnik, megtalálható pl. a kilencvenes évek közepén íródott metafizikai pályaműben: „a metafizika parttalan tenger”, írja itt Kant (WA, VI, 589; magyar ford.: Pályamű a metafizika haladásáról, 364).

¹³ Kant: Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik (1766). WA, II, 936; magyar ford.: Egy szellemlátó álmai, 460.

¹⁴ „[...] die Metaphysik eine Wissenschaft von den Grenzen der menschlichen Vernunft.” (Uo., 983.)

morál alaptételeinek világosságát illető vizsgálódás”-ban meglehetősen egyértelműséggel lép eléünk a tézis: „A metafizika nem más, mint megismerésünk első elveinek/alapjainak tudománya.”¹⁵ Ezen utóbbi írásban részletes diszkusszió foglalkozik a matematikai és filozófiai, illetve metafizikai megismerés közti alapvető, elvi különbséggel, olyan máig ható érvennyel bíró diszkusszió, mely a kritika fő műben a dolog lényegét illetően különösebb változtatás nélkül kerül kifejtésre.¹⁶ E diszkusszióból jelenkori tanulságai miatt e helyütt egy dolgot emelnék ki, mivel a XX. századi hermeneutika bizonyos belátásait előlegezi meg; azt, hogy a filozófia, illetve a metafizika feladata Kant szerint a homályos vagy zavaros fogalmak taglalása (*Zergliederung*)¹⁷ – a hermeneutika pedig

¹⁵ „Die Metaphysik ist nichts anderes als eine Philosophie über die ersten Gründe unseres Erkenntnisses [...]” (Kant: Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und der Moral. WA, II, 752; magyar ford.: Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról, 265.) Kant e helyeken természetesen az újkori filozófia – elsősorban kartezianus – fejleményeihez kapcsolódik. A metafizika Descartes szerint nem csupán az első dolgoknak – mindenekelőtt Istennek – a tudománya, de minden dolog megismerésének elveit tartalmazza (lásd *Oeuvres*. Adam–Tannery kiadás, IX/2, 14., 16.), így a megismerő szellem irányába való fordulatot hajt végre, a Wolff-tanítvány Baumgartennél pedig, akinek a tankönyvéből Kant hosszú ideig tanított, a metafizika meghatározása így hangzik: „scientia primorum in humana cognitione principiorum” (az emberi megismerésben rejlő első alapelvek tudománya), s e meghatározás már Christian Wolff ontológiájában is megtalálható. A kérdéssel kapcsolatban lásd összefoglalóan a „metafizika” címszó történetének bemutatását a nagy filozófiai lexikonokban: *Theologische Realenzyklopädie*, 22. kötet, 646. skk.; *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 5. kötet, 1239. skk. hasáb; *Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*, 870. skk.

¹⁶ Vö. WA, II, 744–767; KrV, A 712–738 (=B 740–766).

¹⁷ Vö. WA, II, 744; magyar ford.: Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról, 258. Vö. még: „es ist das Geschäft der Weltweisheit, Begriffe, die als verworren gegeben sind, zu zergleiden” (uo. 746, ill. 260); „verworrene Erkenntnisse auflösen” (uo. 759, ill. 271). Lásd azután: „Az ész tevékenységének nagy – meglehet, legnagyobb – része abból áll, hogy részre bontjuk a tárgyak már birtokunkban lévő fogalmait” – írja Kant („Ein großer Teil, und vielleicht der größte, von dem Geschäft unserer Vernunft besteht in *Zergliederungen* der Begriffe, die wir schon von Gegenständen haben.” KrV, B 8 sk., TÉK, 57); és ez a „már birtokunkban lévő” („die wir schon... haben”), ez az előzetesen birtokolt meglehetősen egyértelműséggel mutat a heideggeri „Vorhabe” irányába. Tanulságos az is, amit Kant még a következőkben hozzáfűz: „S ezek [...] tisztázák vagy megvilágítják azt, amit fogalmainkban (ha egyelőre homályosak is) már korábban gondoltunk [...]” (Dieses liefert uns eine Menge von Erkenntnissen, die [...] Aufklärungen oder Erläuterungen desjenigen sind, was in unsern Begriffen (wiewohl noch auf verworrene Art) schon gedacht worden [...]). „Was in unsern Begriffen... schon gedacht worden”: a hermeneutika feladata nem utolsósorban épp a történetileg ránk hagyományozódott és ezért értelemhomályosuláson, értelemvesztésen keresztülment, s emiatt „homályos” fogalmak értelmének – annak, ami „schon gedacht worden” – a jelen horizontja felől való felelevenítése, hozzáférhetővé tétele. A hermeneutika sajátlagos tere épp „idegenség és ismerőség két szélsősége” között helyezkedik el; ez az „idegenség és ismerőség között fennálló [...] köztes hely a hermeneutika igazi helye” (Gadamer: *Igazság és módszer*, 144, 210). – A filozófiában a definíciók, ha ilyesmiről egyáltalán beszélni lehet, írja Kant másutt, „csupán adott fogalmak elemzései [Zergliederungen gegebener Begriffe], s ezért e – jöllehet még homályos [obzwar nur noch verworren] – fogalmak megelőzik a definíciót” (KrV, B 759, TÉK, 577). Az „obzwar nur noch verworren” – hasonlóképpen, mint az előbbi idézetben a „was in unsern Begriffen... schon gedacht worden” – hermeneutikailag annyit tesz: „nem teljesen ismeretlen, preontológiailag már valahogyan ismert, értett”. – A „Vorhabe”-ra, illetve a hermeneutikai „Vor-Struktur”-ra és benne rejlő „Vor”-ra mint hermeneutikai értelemben vett *a priorira*, előzetesre jó példa még a metafizikai pályamű következő mondata: „Das, was man Metaphysik nennt (denn ich enthalte mich noch einer bestimmten Definition derselben), muß freilich, zu welcher Zeit es wolle, nachdem für sie ein Name gefunden worden, in irgend einem *Besitze gewesen sein*.” (WA, VI, 655. Kiemelés tőlem – F. M. I.). Az előidejűséget jelző „muß... gewesen sein” valamiféle (homályos) előzetes ismeretre, birtoklásra utal, s ennyiben ez a megjegyzés egyúttal alkalmas lehet megmagyarázni a metafizika kanti fogalmában mutatkozó ingadozásokat. Eszerint ugyanis ennek a valamikor valahogyan birtokoltnak („kell, hogy birtokolt lett legyen”) a nyomába eredni és azt (lehetőleg tudományként) visszanyerni – ez volna a metafizika igazi feladata (hasolón ahhoz, ahogy a *Lét és idő* a maga sajátlagos feladatát az egykor érteni vélt létkérdés értelmének feltámasztásában és esetleges megválaszolásában jelöli ki); aszerint mármint, ahogy változik ez a visszapillantás az egykor valamiképpen birtokoltra annak különböző történeti alakzataiban, ezzel párhuzamosan változik Kantnál a metafizika fogalmának jelentése (az érzékfeletti illető elméleti tudomány, fogalmakból való észismeret, első filozófia, a természet és az erkölcsök metafizikája, életbölcseesség, az emberi ész végső céljairól szóló tudomány, gyakorlati filozófia mint a világbölcseesség megtestesülése, *teleologia rationis humanae* stb.).

a történetileg átörökölt fogalmak értelmének közvetítésével foglalkozik –, s szemben a geometriával vagy a matematikával, ahol a fogalom jelentését a definíció adja meg, a metafizikában a jellegzetes fogalmak előre adott módon jutnak el hozzánk – hermeneutikailag szólva a hagyomány örökíti át őket –, a definíció pedig legfőljebb a megismerést záró aktusként játszik valamelyes szerepet. A fogalmakat itt magyarázzuk, nem pedig kigondoljuk (*erklärt, erdacht*)¹⁸, hangsúlyozza Kant, a szavak ezért a metafizikában nem definíció, hanem a „szóhasználat [Redegebrauch] révén bírnak jelentéssel”¹⁹. Egy másik jellegzetes különbség Kant szerint abban áll, hogy a geometriában és minden más tudományban az ember a könnyebb dolgokkal kezd, s innen halad a nehezebbek felé, míg a metafizikában a kezdet a legnehezebb²⁰ – ami Heidegger ama gondolatát előlegezi meg, mely szerint míg a tudományokban a bevezetés – a vizsgált tárgy vagy kutatási terület körülhatárolása, a módszerek, feldolgozási módok jellemzése, az eljárások meghatározása, az eddig elért eredmények ismertetése stb. – voltaképpen csekély jelentőségű, magához a dologhoz nem tartozik hozzá, csupán propedeutikai jelentőséggel bír, úgyhogy igyekeznek is minél gyorsabban túlesni rajta abból a célból, hogy a voltaképpeni fontos dologhoz, magához a tudományhoz minél hamarabb eljussanak: addig a filozófiában a bevezetést különös jelentőség illeti meg. A kezdet, a diszciplínába való bevezetés itt bizonyos értelemben legalább olyan fontos – vagy tán még fontosabb, mint maga a diszciplína. A bevezetés dönt ugyanis minden elkövetkező dolog felől.²¹ A filozófiában a kezdet azért a legnehezebb, mert a filozófusok – kezdők: filozófusnak lenni annyi, mint kezdőnek lenni.²² Nem véletlenül kezd minden valamirevaló filozófus a filozófia dolgát újra és újra (Hegel Descartes-ot illető ilyen jellegű megjegyzéseit épp az imént idéztük), s nem véletlenül irányulnak a kezdők erőfeszítései tipikusan a dolgok kezdeteire, az *arkhai*-ra.

A metafizikának a fiatalkori írásokban az észkritika irányába való tájékozódását jelző vagy előlegező gondolatok némelyikének e rövid földézésé után a metafizika egy mástól eltérő vagy egymással nehezen összeegyeztethető jelentéseit a metafiziká-

¹⁸ Vö. WA, II, 744, 746. (Magyar ford.: Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról, 258. sk.) Értelmezéséhez lásd Cassirer: *Kants Leben und Lehre*, 73.

¹⁹ „[...] a matematikában semmilyen fogalmat nem alkothatok magamnak tárgyamról, míg a definíció meg nem adja azt; a metafizikában viszont már van fogalmam, mely számomra átadódott [der mir schon gegeben worden]. [...] A matematikában a jelek jelentése szilárd, mivel az ember könnyen tudatosíthatja, milyen jelentést akart adni nekik. A filozófiában általában, és a metafizikában különösen, a szavak a szóhasználat [Redegebrauch] révén bírnak jelentéssel.” (WA, II, 753 sk.; vö. magyar ford. 265. skk. Kiemelés tőlem – F. M. I.) A racionalista-aufklárista, a nyelvfilozófiai problémák iránt jobbra érzékeny Kanttól talán szokatlanul hat ez a szinte a jelentés wittgensteini használatelméletének (és a filozófia fogalmisága és maga a nyelvhasználat történeti beágyazottságát illető hermeneutikai felfogásnak) az irányába mutató megjegyzés. Mindazonáltal korántsem elszigetelt mozzanatról van szó. A kérdésre Kant számos későbbi írásában is visszatért, többek között *A tiszta ész kritikájában*, ahol egyebek mellett kifejtette: a matematikától eltérően a filozófiában nem definíciókkal, hanem sokkal inkább „expozíciókkal” van dolgunk. A filozófiában a tárgyat nem definiálom, hanem „exponálom” vagy „magyarázom”: „a filozófiai definíciók csak adott fogalmak expozíciójaként”, „analitikusan, taglalás révén” jönnek létre, a fogalmat (a matematikától eltérően) nem teremtik, hanem „magyarázzák”. A matematikának a filozófiába való átvitele, filozófiai módszerré emelése csak dogmatizmust eredményez (I. KrV, A 713 skk.).

²⁰ „Daher findet sich ein sonderbarer Unterschied zwischen der Metaphysik und jeder andern Wissenschaft. In der Geometrie und andern Erkenntnissen der Größenlehre fängt man von dem Leichterem an, und steigt langsam zu schwereren Ausübungen. In der Metaphysik wird der Anfang vom Schweresten gemacht [...]” (WA, II, 759; I. magyar ford. Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról, 271.)

²¹ Vö. Heidegger: *Phänomenologie des religiösen Lebens*: GA 60, 6. Vö. még *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles*, GA 61, 14, 21; *Vom Wesen der menschlichen Freiheit*, GA 31, 2 skk.

²² 1928-ban azt írta egy levélben Heidegger: „Philosophieren heißt am Ende nichts anderes als Anfänger sein.” (Safranski: *Ein Meister aus Deutschland*, 15.)

nak az észkritikával való összefüggésére szűkítem. Ebben a tekintetben metafizika és észkritika Kantnál rekonstruálható viszonyának lehetséges értelmezései egy tengely mentén rendezhetők el, s a következő három markáns álláspont valamelyike köré szervezhetők:

1. Az észkritika teljességgel szemben áll a metafizikával, s egyértelműen negatív következményekkel jár reá nézve, azaz diszkreditálja és lehetetlenné teszi: az észkritika egyben minden szempontból metafizika-kritika is;

2. az észkritika nem áll föltétlen elvi ellentétben a metafizikával, az észkritika csupán a hagyományos, dogmatikus metafizikát illeti, s valamilyen pontosítandó értelemben bevezetésnek, alapvetésnek vagy (magának Kantnak a kifejezésével) prolegomenának tekinthető valamely új, jövőendő metafizikához;

3. az észkritika részben vagy egészen azonos a metafizikával; sőt, az észkritika maga az (új) metafizika.

Mindhárom nézet mellett fölsorakoztathatók megfelelő argumentumok és kanti szöveghehelyek. Az eltérő értelmezések továbbá nem függetleníthetők a Kant és Hegel, illetve a Kant és a német idealizmus közti viszony értelmezésétől, megítélésétől, valamint az értelmező saját filozófiai preferenciáitól. Így az első nézetet vallók tipikusan hajlának arra, hogy az idealizmus Kanton való túllépését, az észkritika idealista továbbfejlesztését negatív fejleménynek tartsák, és/vagy filozófiai preferenciáikat jórészt az elvi metafizika-ellenesség, az empirizmus és a pozitivizmus határozza meg. Az előbbiekhöz tartozik minden bizonnyal Schopenhauer, aki e tekintetben így ír: „Kant legnagyobb érdeme a jelenségnek a magánvaló dologtól való megkülönböztetése [...], e kettő abszolút egységének a későbbiekben fellépő kijelentése [...] nem nyugodott máson, mint az intellektuális szemlélet szélhámosságán, s így nem volt más, mint az előkelő arkifejezés, a dagályos stílus [...] hatásossága által leplezett visszatérés a közönséges szemléletmódhoz.”²³ Hasonlóképpen vélekedik Karl Popper, aki az utóbiakhoz tartozik, és általános metafizika-ellenes szemléletmódja folytán e tekintetben feltétlenül a kanti tradíció híve: „[A *tiszta ész kritikája*] majdnem minden európai filozófus [metafizikai] reménységeire mért rettenetes csapásnak érződött: mindazonáltal, a német filozófusok kigyógyultak belőle, s mint akiket Kant metafizika-kritikája egyáltalán nem győzött meg, sietve új metafizikai rendszereket építettek ki [...] Az ebből kifejlődött iskola, melyet általában a német idealisták iskolájának neveznek, Hegelben tetőzött.”²⁴ Popper vélekedése mértékadónak tekinthető a természettudományokra orientálódó, ismeretelméleti beállítottságú filozófiai szemléletmódra nézve, amely a kanti észkritikában elsősorban ismeretelméletet és metafizika-kritikát látott, a filozófia problémáit a tudományos tudás természetére vonatkozó problémák halmazával hajlott azonosítani, ilyenformán pedig „a Kant és Frege közti intervallumot a sajnálatos konfúzió idő-

²³ Schopenhauer: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Erster Band, Anhang. *Sämtliche Werke*, Bd. 1, 564 skk.

²⁴ Popper: What is Dialectic? 324. sk. Érdemes a részletesebb kontextust eredetiben is idézni: „[What Kant tried to offer] was [...] a modified form of empiricism. His main interest was to reject pure rationalism. In his *Critique of Pure Reason* he asserted that the scope of our knowledge is limited to the field of possible experience, and that speculative reasoning beyond this field—the attempt to build up a metaphysical system out of pure reason—has no justification whatever. This criticism of pure reason was felt as a terrible blow to the hopes of nearly all continental philosophers; yet German philosophers recovered and, far from being convinced by Kant's rejection of metaphysics, hastened to build up new metaphysical systems based on 'intellectual intuition'. They tried to use certain features of Kant's system, hoping thereby to evade the main force of his criticism. The school which developed, usually called the school of German idealists, culminated in Hegel.” (Az 'intellectual intuition' kivételével minden kiemelés tőlem – F.M.I.)

szakának tekinteni”²⁵. S persze a XIX. század második felében útnak induló „vissza Kanthoz” mozgalom, a neokantianizmus különböző fajtái így vagy úgy ugyancsak észkritika és metafizika elvi ellentétességének, kibékíthetetlenségének álláspontját vallották, s a német idealizmust hajlottak visszaesésként fölfogni – nem utolsósorban éppen ezért hirdették meg a „vissza Kanthoz” jelszót, s igyekeztek az idealizmust zárójelezve Kanthoz kapcsolódni és az ő nyomdokain munkálkodni.

Ha az eredmények felől vesszük szemügyre, *A tiszta ész kritikája* valóban destruktív következményeket tartalmaz a hagyományos metafizikára nézve. Itt csakugyan érvényes az, amit Moses Mendelssohn a „mindeneket szétmállasztó Kantról”²⁶ mondott, s nem véletlenül hivatkoznak ebben a tekintetben Kantra úgy is, mint aki „szétmállasztotta a metafizikát”²⁷. Az utóbbi problematikája (a *metaphysica specialis* vonatkozásában) *A tiszta ész kritikája* „Transzcendentális dialektika” című részében kerül tárgyalásra, s azzal a negatív tanulsággal jár, hogy mivel minden érvényes megismerés a lehetséges tapasztalat jelenségeire vonatkozik, a hagyományos metafizika tárgyairól: lélekről, világról, Istenről önmagában semmit sem állíthatunk. Ami pedig a metafizika általános részét, az ontológiát illeti, annak jövőendő sorsa felől sem igen hagyott Kant kétségek között bennünket. „Az ontológia büszke neve át kell hogy adja helyét a tiszta értelem analitikája szerény megnevezésének”²⁸ – hangzott tétele. S mégis, már a kritikai korszak második műve, *A gyakorlati ész kritikája* újra fölveti mindazokat a metafizikai kérdéseket, melyeket az elméleti ész kritikája egyszer már véglegesen elintézni és lezárni látszott, a metafizika ezen hagyományos tárgyainak problémáját a morál-filozófiába helyezve át²⁹ – ez persze oly fejlemény, mely már a kritikai fő mű egyes helyein kellőképpen előre van jelezve. Azután, az előbbi idézetben szereplő „átadja a helyét” persze trónfosztást sugall, ám a kifejezés úgy is érthető, hogy a helycsere során maga a hely többé-kevésbé változatlan, érintetlen marad: az, ami valami másnak a helyére lép, hiába szerényebb önmagában, a hely elfoglalása révén annak fénye és kisugárzása reá is áterjed.

Hogy *A tiszta ész kritikája* ismeretelmélet s ennél fogva pusztán metafizika-kritika volna – ennek a nézetnek a leghevesebb XX. századi kritikusa minden bizonnyal Martin Heidegger volt. Heidegger úgy vélte, hogy – szemben a neokantiánusok felfogásával – *A tiszta ész kritikája* korántsem ismeretelmélet, hanem a metafizika megalapozása, illetve alapvetése,³⁰ ilyenformán maga is metafizika, sőt „a metafizika metafizikája”;

²⁵ Rorty: *Philosophy in America Today*, 212 sk.; magyar ford.: *A filozófia ma Amerikában*, 584. sk. Rorty elsősorban Reichenbach *The Rise of Scientific Philosophy* című könyvére hivatkozik (Berkeley: University of California Press, 1951).

²⁶ Mendelssohn: *Morgenstunden*, III. 2., 3. Lásd még E. Förster: „Die Vorreden”, in: *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*, 50. o.: „Mivel a *Kritika* a feltétlen minden *teoretikus* megismerését kizárja, a metafizika voltaképpeni célját viszont hagyományosan éppen ebben a megismerésben pillantották meg, ezért Moses Mendelssohn Kantot olyan valakinek nevezte, aki „mindent szétmállaszt» [...], a marburgi egyetemen pedig a kant-i filozófiát kabinet-parancsra már 1786-ban teljesen betiltották.”

²⁷ „Alleszermaler der Metaphysik” (Höffe: *Immanuel Kant*, 14). Joggal lehet ebben a tekintetben Kantról a „metafizika dekonstrukciójáról” beszélni (lásd Renaut, Alain: *Transzendente Dialektik, Einleitung und Buch I. In Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*, 355).

²⁸ „[...] der stolze Name einer Ontologie [...] muß dem bescheidenen, einer bloßen Analytik des reinen Verstandes, Platz machen.” (KrV, A 247 / B 303/, TÉK, 265.)

²⁹ Kant, fogalmaz Windelband, „az érzékfölötti etikai metafizikáját építi föl” (Windelband: *Die Blüthezeit der deutschen Philosophie*, 121).

³⁰ Vö. Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, pl. 10 skk., az ismeretelméleti értelmezéstől való elhatárolódást illetően uo. 17, 275; arról, hogy a metafizika alapvetése maga is metafizika, uo. 231. Cassirer a davosi vitában Heidegger szemére vetette, hogy a neokantianizmus elnevezés alatt inkább konstruált ellen-

ezen utóbbi állításhoz pedig Heidegger magára Kantra hivatkozhatott, aki egy 1781-ben Markus Herzhez írott levélben az ugyanabban az évben megjelent fő műre így tekintett vissza: „Ez a fajta kutatás mindig is nehéz marad, hiszen a metafizika metafizikáját tartalmazza.”³¹ Az észkritika tehát innen tekintve nem metafizika-kritika, épp ellenkezőleg. Nem is csupán metafizika, de a metafizika metafizikája. Hasonlóképpen értelmezhető a kritikai fordulat irányába mutató már idézett két megjegyzés: „A metafizika nem más, mint megismerésünk első elveinek/alapjainak tudománya”; „a metafizika nem más, mint az emberi ész hatáiról szóló tudomány”. A metafizika e helyeken az – egyelőre csak nagy vonalakban előlegezett – észkritikával szinte teljes egészében azonosul, az észkritikába helyeződik. Ugyanezt az értelmezést látszik erősíteni az a megjegyzés, mely szerint „a *Kritika* pontosan úgy viszonylik a szokványos iskolai metafizikához, mint a kémia az alkímiához”³²: a kritika ebben a beállítottságban éppenséggel a tudományelőtti fázisból kilépett, tudományossá tett metafizika volna.³³ Időskori metafizikai pályaművében Kant hasonlóképpen a metafizikában való haladásként értékeli az észkritikát. „A metafizika harmadik és legújabb lépése, amelynek döntenie kell a metafizika sorsáról – írja itt –, magának a tiszta észnek a kritikája.”³⁴ S ezen, a másik szélső póluson, a harmadik álláspont körül elhelyezkedő felfogás és a metafizika és észkritika szembenállását az ellentétes oldalon állító első nézőpont között természetesen ott van még a másodikként jelzett álláspont, melynek értelmében az észkritika nem áll föltétlen elvi ellentétben a metafizikával, destruktív munkája csupán a hagyományos, dogmatikus metafizikát illeti, s valamilyen pontosítandó értelemben bevezetésnek, alapvetésnek, propedeutikának vagy prolegomenának tekinthető valamely új, jövőendő metafizikához.³⁵

féllel, semmint létező neokantianusokkal hadakozik (vö. Cassirer: *Kant und das Problem der Metaphysik*, 274). Mármost Cassirerre talán valóban nem áll minden megszorítás nélkül az ismeretelméleti Kant-értelmezés heideggeri tézise, azaz az észkritika ismeretelméleti felfogása, ám az, hogy Heidegger mégsem képzelt ellenféllel szállt vitába, kitűnhet Windelband filozófiatörténetének következő passzusából: „A kritikai filozófia fogalma ily módon maga ismeretelméleti feladatában gyökerezik; e fogalom azonban – ha némi változással is – áttekint azután a filozófia egyéb területeire. Ebben az értelemben érvényes az, hogy Kant révén az ismeretelméleti nézőpont a filozófia mértékadó nézőpontjává vált.” (Windelband: *Die Blüthezeit der deutschen Philosophie*, 50.) Megemlítenéd, hogy ugyanakkor ettől eltérő, Heidegger irányába mutató megfogalmazások is találhatók Windelbandnál, mint pl. a következő: „A [tapasztalat] analógiái nem többet és nem kevesebbet tartalmaznak, mint a *tapasztalati világ metafizikájának alapvonala*it.” (Uo. 81.) Hermann Cohen alapvető munkája pedig a következő mondattal kezdődik: „Míg Kant az emberi megismerés eredetére és terjedelmére vonatkozó vizsgálódásokba belefogott [...]” (Cohen: *Kants Theorie der Erfahrung*, 1.)

³¹ „Schwer wird diese Art Nachforschung immer bleiben. Denn sie enthält die Metaphysik von der Metaphysik [...]” (Heidegger: *Kant und das Problem der Metaphysik*, 230; Heidegger: *Phänomenologische Interpretationen von Kants Kritik der reinen Vernunft*, 69. Kant idézett levelét lásd *Kant's Gesammelte Schriften*, Bd. X. 269; magyar ford.: Tengelyi: *Kant*, 259. – „A transzcendentálfilozófia a reflexió magasabb fokára lép, mint az eddigi metafizika – írja Friedrich Kaulbach –, s annyiban a *metafizika metafizikája*, amennyiben a metafizikai ismeretek lehetőségének feltételeit kutatja.” (Kaulbach: *Immanuel Kant*, 117. Kiemelés tőlem – F. M. I.)

³² „Die Kritik verhält sich zur gewöhnlichen Schulmetaphysik gerade wie Chemie zur Alchimie, oder wie Astrologie zur wahrsagenden Astrologie.” (Kant: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, 243; magyar ford.: *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*, 150.)

³³ Bár lehetséges a „metafizika”-t e helyen tág értelemben, a „filozófia” szinonimájaként olvasni, s akkor az állítás hasonló értelemmel bír, mint az a Kant által más helyen megfogalmazott kijelentés, mely szerint „a kritikai filozófia létrejötte előtt még egyáltalán nem volt filozófia” (*Die Metaphysik der Sitten*, 311; magyar ford.: *Az erkölcsök metafizikája*, 299).

³⁴ Kant: Pályamű a metafizika haladásáról, 370; lásd WA, VI, 594.

³⁵ Nem könnyű válaszolni arra a kérdésre, hogy ezen a második állásponton a metafizikához való bevezetésként vagy propedeutikaként értett észkritika milyen új, jövőendő metafizikához visz közelebb bennünket – illetve hogy közelebb visz-e hozzá egyáltalán. Hegelnek a kezdetben idézett elemzése – az ismeretelméleti álláspontot illető metakritikája – azt akarja megmutatni, hogy a megismerésre vonatkozó előzetes megegyezés,

Ha ehhez az értelmezéshez jelentős történeti alakokat akarunk hozzárendelni, akkor mindenekelőtt a német idealizmus képviselői vehetők figyelembe, azok, akik – a köztük fennálló minden különbség ellenére – Kanthoz kapcsolódva és Kanton túllépve, az észkritika következetesebbé tétele és radikalizálása révén a dogmatikus metafizikába való visszaesés nélkül egy, a kriticismus tanulságaira alapozó új metafizikát törekedtek fölépíteni.³⁶ A verbális megnyilvánulások szintjén persze gyakran elsőprő Kant-kritikákkal találkozni náluk – különösen Hegel, e fejlődés csúcspontja, logika és metafizika igényeinek egyesítője, háborog előszeretettel „az ész megismerő képessége miatt szerénykedő kriticismuson”³⁷, azon, hogy Kantnál „a dolgok magábanvalósága megismerhetetlen”³⁸, hogy „az úgynevezett kritikai filozófia az örök és isteni e nem-tudásának jó lelkiismeretet csinált”, sőt egyenesen fölháborodását fejezi ki amiatt, hogy „ez az állítólagos megismerés merészkedett magát filozófiának nevezni”³⁹ –, mégis, ugyanez a Hegel számtalan részletkérdésben (pl. értelem és ész megkülönböztetését, az antinómiák tanát, az appercepció énjét illetően) méltatja Kant érdemeit, a *Logika* elején pedig külön is megfogalmazza: „[...] a kanti filozófiát ebben a műben azért veszem gyakran tekintetbe, [...] mert – bárhogyan ítélik is meg [...] – az újabb német filozófia alapját és kiindulópontját alkotja [...], s ezt az érdemét nem kisebbítheti az, amit esetleg kifogásolhatnak benne.”⁴⁰ Kantnak az idealizmus számára való fontosságát az 1840-es években tartott késői berlini előadásaiban, a filozófiatörténet e korszakának végpontjában az idős Schelling is nagy erővel hangsúlyozza, szavait pedig azért is érdemes idéznünk, mivel ez évben nem csupán Kant halálának kétszázadik, de Schelling halálának százötvenedik évfordulójára is emlékezünk: „[...] ama vélekedésnek – hangzott Schelling berlini katedrájáról –, mely szerint bármit is létre lehetne hozni, ami a Kanttal való viszonytól tökéletesen elszakadna, a meghatározottabban ellent kell mondanom [...] Aki a filozófia tanulmányozására szánja magát, annak továbbra is Kanttal kell kezdenie.”⁴¹

Mint említettem, észkritika és metafizika viszonyát illető mindhárom említett álláspont alátámasztható kanti szövegekkel, s bizonyos határok között következetesen képviselhető. Hozzá kell tennem azonban – az adott keretek között hosszabb kifejtésre nincs mód –, hogy Kant saját álláspontja véleményem szerint valahol a második és a harmadik értelmezés közti tartományban helyezhető el, vagy még inkább ezen értel-

melyre szükség van, „mielőtt [...] magához a dologhoz fognánk”, alapszabán véve épp magához a dologhoz egy csöppet sem visz közelebb, hogy ez a megismerés miatti aggodalmaskodás, mint önmagát kritikáinak főfogó attitűd, végső elemzésben teljesen kritikátlan. Az az aggodalom, hogy a megismerés előzetes vizsgálata nélkül „a tévedés felhőit ragadjuk meg az igazság ege helyett”, a „tévedéstől való félelem” közelebbi szemügyre vételkor, mint írja, „az igazságtól való félelemként lepleződik le.” (*A szellem fenomenológiája*, 47. sk.)

³⁶ „Legyen az Fichte, Reinhold vagy Hegel – a kreatív Kant-kritika és a belőle kifejlődő német idealizmus a *Kritikát* propedeutikának tartja, amelyhez a filozófia rendszerét még ki kell dolgozni, és ezt a feladatot ők maguk tűzik maguk elé.” (Höffe: *Architektonik und Geschichte der reinen Vernunft*, 625.) Azt, hogy a német idealizmus Kanton való túllépése nem a dogmatizmusba való visszaesést jelent, hanem épp a kanti kezdeményeken való továbbépítkezést, nagy erővel hangsúlyozza Schelling-előadásain Heidegger (lásd Heidegger: *Schellings Abhandlung*, 56. sk.).

³⁷ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. I., 10.

³⁸ Hegel: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. I., 48. §, 108. o.

³⁹ Uo., 32. sk. Lásd még uo. 22. §., 65. o.: „Korunk betegsége az a kétségbeesett felfogás, hogy megismerésünk csak szubjektív, s hogy ez a szubjektív a végső szó.”

⁴⁰ Hegel: *A logika tudománya*, I. rész, 37.

⁴¹ „[...] die Meinung, als könnte irgend etwas aufgestellt werden, das sich ganz vom Zusammenhange mit Kant losreiße, muß ich aufs bestimmteste widersprechen. [...] Wer aus der Philosophie sein besonderes Studium macht, hat immer noch mit Kant anzufangen.” (Schelling: *Philosophie der Offenbarung*, *Schellings sämtliche Werke*, Abt. II. Bd. 3, 32 sk.)

mezési tartományban mozog. Amivel nem azt állítom, hogy az első álláspont légből kapott volna – hiszen maga Kant írja, „kétségtelenül eljött minden dogmatikus metafizika bukásának ideje”⁴² –, azt viszont igen, hogy szelektív értelmezésről van szó, mely nem Kantnak a kérdésre vonatkozó teljes (meglehet, bonyolult, egyenetlenségektől és ellentmondásoktól korántsem mentes) nézetét veszi alapul. Más szóval, az első álláspont képviselhető ugyan, de csupán azon az áron, hogy a metafizikát illető kanti szövegek egy jelentős része iránt érzéketlen vagy egyenesen süket marad, pillantása átsiklik fölötté – alkalmasint ama hallgatólagos föltételezés alapján, hogy itt alighanem prekrikai reminiscenciákról van szó –, és ezért nem tulajdonít nekik különösebb súlyt az értelmezés szempontjából. Az első álláspont a metafizika kanti értelmét ilyenformán leszűkíti, a hagyományos (dogmatikus) metafizika értelmében érti – annak a metafizikának az értelmében, mely fölött Kant valóban megsemmisítő kritikát gyakorolt –, s nem hajlandó tudomást venni arról a számos (különböző értelmű, nem mindig világos és egymással harmonizáló) szöveghelyről, melyeken Kant a metafizika terminust más, alapvetően pozitív értelemben használja. Az, hogy a kanti észkritika nem azonosítható minden további nélkül metafizika-kritikával, másfelől már azokból a nevezetes megjegyzésekből kitűnhet, melyekben Kant a metafizikáról mint olyan „természetes hajlandóságról”, az emberi ész lényegében gyökerező, kiirthatatlan törekvésről beszél, mely akkor is megmaradna, ha a metafizikát tudományként sohasem lehetne létrehozni;⁴³ s azt, hogy még a hagyományos metafizikához sem viszonyul minden szempontból kritikailag, az is mutatja, hogy a metafizika egy, a görögökre visszanyúló hagyományos diszciplináris tagolásához, a metafizikának a természet és az erkölcsök metafizikájára történő felosztásához teljességgel pozitíve kapcsolódik.⁴⁴

Ha a másodikként jelzett állásponthoz szöveghelyeket keresünk, elsőként talán *A tiszta ész kritikája* II. kiadásának előszavából az a nevezetes hely kínálkozik, ahol Kant a dogmatizmus fogalmát tisztázza, s melyet már részben idéztünk. Eszerint dogmatizmus a tiszta ész dogmatikus eljárásmódja, melyet „nem előz meg saját képességének kritikája”⁴⁵. A „megelőző” („megelőző kritika”) kifejezés világosan utal arra, hogy a dolog nem merül ki ebben, s ezt az „előzetes kritikát” még valaminek követnie kell. Kant azonban néhány sorral lejjebb teljes egyértelműséggel kijelenti: „a kritika szükséges előmunkálát egy megalapozott metafizikához mint tudományhoz”⁴⁶. „[...] a tiszta észnek, forrásainak és határainak pusztá megítélésével foglalkozó tudományt – hangzik hasonlóképpen a Bevezetésben –, a tiszta ész rendszeréhez szolgáló *propedeutika* gyanánt foghatjuk föl. Nem nevezhetnők a tiszta ész *doktrínájának*, csupán a tiszta ész *kritikájának*.”⁴⁷ *A tiszta ész kritikája*, olvasható a II. kiadás előszavának egy másik

⁴² Kant: *Prolegomena*, 244; id. magyar ford. 151.

⁴³ Lásd pl. KrV, A VII, B XIV, B 21–22, B 870 (=A 842). Különösen szemléletes a *Prolegomena* egy helye: „Hogy az emberi szellem bármikor is teljesen felhagyjon a metafizikai vizsgálódásokkal, éppoly kevésbé várható, mint az, hogy valaha is beszüntessük a lélegzést, csak mert nem kívánunk szennyezett levegőt szívni.” (*Prolegomena* WA V, 228; id. magyar ford. 151. sk.) Vö. ugyancsak: „[...] mióta csak az emberi ész gondolkodik, vagy inkább elmélkedik, sohasem nélkülözhetette a metafizikát [...] Az efféle tudomány ideája egyidős a spekulatív emberi ésszel [...]” (KrV, B 870, TÉK, 654.) „[...] valamiféle metafizika mindig létezett és ezután is létezni fog.” (KrV, B XXI, TÉK, 41.)

⁴⁴ Ezt a pozitív kapcsolódást helyenként kifejezetten meg is fogalmazza, így pl. a *Grundlegung* elején; l. WA, VII, 11. Magyarul lásd Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, 13. sk.

⁴⁵ KrV, B XXXV, TÉK, 43.

⁴⁶ „[...] ist die Kritik die notwendige vorläufige Veranstaltung zur Beförderung einer gründlichen Metaphysik als Wissenschaft [...]” (KrV, B XXXVI, TÉK, 44. o.).

⁴⁷ KrV, B 25 (=A 11), TÉK, 69. Kicsit később megismétli, illetve megerősíti, hogy vizsgálódása nem „doktrína”, hanem „transzcendentális kritika” (KrV, B 26, TÉK 69).

nevezetes helyén, „értekezés a módszerről, nem magának a tudománynak a rendszere; mindazonáltal magában foglalja a metafizika teljes vázlatát [...]”⁴⁸. A dolog lényegét tekintve a Kritika záró, módszertani részében hasonló beállítással találkozunk. „A tiszta ész filozófiája – írja itt Kant – vagy *propedeutika* (előgyakorlat) [...], melynek neve *kritika*, vagy, másodsor, a tiszta ész rendszere (tudomány), a tiszta eszből merített valamennyi [...] filozófiai ismeret szisztematikus összefüggésben, melynek neve *metafizika*.” Itt azonban fölbukkan egy fontos korrekció: „[...] ámbár ezzel a névvel jelölhetjük akár az egész tiszta filozófiát, beleértve a kritikát is.”⁴⁹ E szöveg helye egyike azoknak, melyek alapján korábban azt állítottam, hogy észkritika és metafizika viszonyának kérdésében Kant saját álláspontja a második és a harmadik értelmezés közti tartományban mozog. Az idézett hely „ámbár”-t megelőző része láthatóan a második, azt követő része inkább a harmadik értelmezés számára ad támpontot. Az észkritika tehát vagy előkészület a metafizikához, vagy már része is – s természetszerűleg első része.

Pályájának korai szakaszaitól kezdve a kritikai korszak fő művein át utolsó írásaiig Kant új és új rendszertervezetekkel lép elő, mintegy igazolva Heidegger fentebb ismertetett nézetét, mely szerint a filozófusok tipikusan kezdők és újrakezdők, vagyis az egészet mindig újra és újra kezdik, éspedig nemcsak úgy, hogy elődeiktől, de úgy is, hogy saját korábbi rendszertervezeteiktől is újra és újra elszakadnak, újra és újra átgondolják és újratervezik őket – áll ez nem csupán Kantra, de a jelentős gondolkodók többségére, így Husserlre és Heideggerre is: előbbi a fenomenológia, utóbbi a létkérdés kidolgozásának látott hozzá mindig új alapokról és új megközelítésben, Hegelnek pedig már egyetlen művében, a *Fenomenológiában* is több rendszertervezet váza érhető tetten –, s vélhetően ez az oka annak, hogy a metafizika kifejezés jelentései s azok mindenkori viszonya az észkritikához különböző jelentésdimenziókban mozognak. Valamely részletes vizsgálódásnak nyilván tekintetbe kellene itt vennie a vonatkozó kontextusokban szereplő „filozófia”, a „filozófia rendszere”, „transzcendentálfilozófia” s hasonló terminusok mindenkori jelentéseit is.

III. ÉSZKRITIKA ÉS FELVILÁGOSODÁS

Bármit jelentsen is az észkritika a metafizika számára – szolgáljon a metafizika kritikájaként, előkészítéseként vagy részeként –, negatív értelemben annyi bizonyára állítható: Kant számára nem lehet szó metafizikáról észkritika *nélkül*. Ez számunkra itt elegendő ahhoz, hogy áttérjünk felvilágosodás és észkritika viszonyának az alcímben jelzett kérdésére. A bevezetőben Hegelre hivatkozva szó esett arról, hogy az újkorban az embe-

⁴⁸ „Sie ist ein Traktat von der Methode, nicht ein System der Wissenschaft selbst; aber sie verzeichnet gleichwohl den ganzen Umriß derselben.” (KrV, XXII, TÉK, 36.) Vö. Baumgartner: *Kants „Kritik der reinen Vernunft”*, 41. sk.; Kaulbach: *Immanuel Kant*, 113. Hasonló megfogalmazások találhatók a metafizikai pályaműben: „A transzcendentálfilozófiának, vagyis a minden *a priori* megismerés lehetőségére vonatkozó tannak a célja egy metafizika megalapozása.” („Die Transzendentalphilosophie, d.i. die Lehre von der Möglichkeit aller Erkenntnis a priori überhaupt, [...] hat zu ihrem Zweck die Gründung einer Metaphysik.” – WA 6, 604. sk.) „A metafizika itt maga csupán egy tudománynak mint rendszernek az eszméje, mely a tiszta ész kritikájának bevégezése után építhető ki [...]” („Die Metaphysik ist hiebei selbst nur die Idee einer Wissenschaft, als Systems, welches nach Vollendung der Kritik der reinen Vernunft aufgebaut werden kann [...]” – Uo. 651.) „[...] a metafizika lehetősége az egész tiszta észképesség kritikáját előfeltételezi [...]” („[...] daß ihre [der Metaph.] Möglichkeit eine Kritik des ganzen reinen Vernunftvermögens voraussetzt [...]” – Uo., 662.) A *tiszta ész kritikája* propedeutikai jellegét illetően lásd Guerra: *Introduzione a Kant*, 52.

⁴⁹ KrV, B 869 (=A 841), TÉK, 653.

ri szubjektum és ész, mindenekelőtt pedig a szubjektum megismerőképesége kerül a filozófiai érdeklődés középpontjába, s hogy Descartes-nak, „az újkori filozófia igazi megindítójának” s magának az újkori filozófiának az ilyen jellegű kezdeményeit a felvilágosodás viszi tovább és teljesíti ki. Ha azt mondjuk, az újkori filozófiát Kant teljesíti ki, akkor egyúttal azt is mondjuk, Kant a felvilágosodás betetőzője. Hegel is így látja ezt. „A kanti filozófia végső eredménye a felvilágosodás” – írja. „A kanti filozófia elméletileg a módszeressé tett felvilágosodás.”⁵⁰ S ha kicsit korábban Hegel arról ejtett szót, hogy az újabb filozófiára az jellemző, „a bíró a gondolkodó értelem”⁵¹, akkor ez a bíró Kantnál úgyszólván önmagát állítja bíróság elé, önmagát vizsgálja felül: a felvilágosodás itt önmagát világosítja fel.

Kant filozófiáját szokás némelykor – s mint röviden megmutatni szeretném: joggal – következetesen végigvitt felvilágosodásként, illetve a felvilágosodásra alkalmazott felvilágosodásként jellemezni. Felvilágosodás itt persze nem pusztán egy történeti időszaktól, hanem legalább annyira valamilyen filozófiai attitűdöt, magatartást is jelöl. A tézis, mely szerint a kanti filozófia a felvilágosodás beteljesítése, illetve magára a felvilágosodásra alkalmazott felvilágosodás, megtalálható például Hans-Michael Baumgartner „Aufklärung – Ein Wesensmoment der Philosophie” című tanulmányában. A filozófia, írja Baumgartner, amennyiben áthalad a felvilágosodáson, nem más, mint a felvilágosodás beteljesítése: „[...] a filozófiának elvileg minden időben ugyanaz a feladata, az tudniillik, hogy felvilágosítsa, ám az is, hogy a felvilágosodásról is felvilágosítsa, azaz hogy a felvilágosodásnak kijelölje a maga helyét az emberi ész keretein belül. Éppen ez értendő azon, hogy a filozófiában teljeseedik be a felvilágosodás”, benne kerül sor ezért a felvilágosodás önmeghaladására. „Kant filozófiája kiváló példa rá. Nem véletlenül számít a felvilágosodás csúcspontjának, mely egyúttal annak meghaladását is jelenti. Kant az a felvilágosító, aki a felvilágosodást önmagában beteljesíti, és ebben az értelemben meghaladja.” „A felvilágosodás, paradox módon kifejezve, csak akkor marad meg a maga színvonalán, ha önmagáról is felvilágosította önmagát.”⁵²

Érdekes a dolgot kicsit közelebbről is szemügyre venni, és ezeket az állításokat a kanti filozófia középponti törekvésének, az észkritikának az összefüggésében vizsgálolni. Hogyan függ össze egymással felvilágosodás és észkritika? Hogyan vezet az előbbi az utóbbihoz?

A tekintélyekkel szemben az ember merjen a maga eszére támaszkodni: a felvilágosodás ezen alapvető törekvése Kant ama nevezetes mondásában fejeződik ki, mellyel éppenséggel arra a kérdésre igyekezett válaszolni, mi a felvilágosodás. A felvilágosodás nevezetes meghatározása az önálló észhasználatra vonatkozik.⁵³ A „felvilágosodás jelmondata” – „Sapere aude! Merj a *magad* értelmére támaszkodni!” – önálló gondolkodást, *Selbstdenkent* feltételez, azt, hogy a saját fejünkkel gondolkodjunk. „Saját fejünkkel való gondolkodásnak nevezzük azt, ha az igazság legfőbb próbakövet

⁵⁰ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 392, 393.

⁵¹ Hegel: *Előadások a filozófia történetéről*, III. köt., 194.

⁵² Baumgartner: *Endliche Vernunft*, 72–93. Lásd itt 90, 93.

⁵³ „A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki *mások vezetése nélkül* gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékosságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy *mások vezetése nélkül* éljünk vele. Sapere aude! merj a *magad* értelmére támaszkodni! – ez tehát a felvilágosodás jelmondata.” (Kant: Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás? In *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, 80. – Kiemelés tőlem – F. M. I.)

önmagunkban (azaz saját eszünkben) keressük, és az a maxima, hogy mindenkor a saját fejünkkel gondolkodjunk, a *felvilágosodás*⁵⁴, hangzik Kant egy másik jellegzetes meghatározása. Korunk a felvilágosodás kora, mondja Kant a felvilágosodásról szóló nevezetes írásában, fő műve első kiadása előszavának egyik lábjegyzetében pedig így fogalmaz: „Korunk a kritika voltaképpeni kora”.

Itt érdemes egy pillanatra megállnunk. Felvilágosodás és kritika eszerint szorosan egymáshoz kapcsolódik. „Korunk a kritika voltaképpeni kora – írja Kant –, a kritikáé, melynek mindenek alá kell vessék magukat. A vallás a szentsége révén, a törvényhozás a felsége révén általában ki akarja vonni magát a kritika alól. De ily módon jogos gyanakvást ébresztenek magukkal szemben, és nem támaszthatnak igényt amaz őszinte tiszteletre, melyben az ész csak azt részelteti, ami megáll szabad és nyilvános vizsgálódása előtt.”⁵⁵ A felvilágosodás mindent (hagyományt, tradíciót, tekintélyt) az ész ítélőszéke elé idéz; számára csak az áll meg a lábán, ami az ész ítélőszéke előtt igazolni tudja magát. Ám mi legyen a kritika ágensével, azzal, aki az ítélőszéken ül, vajon ő mentes a kritikától? Mindennek az ész ítélőszéke előtt kell igazolnia magát, s az ítélőszék teljes körű felhatalmazással, korlátlan teljhatalommal rendelkezik – ő neki azonban nem kell semmiféle kritikának alávetnie magát? A bírót senki sem bírálhatja meg? A mindent levizsgáztató, felülvizsgáló észnek, hogy önmagával ne kerüljön ellentétbe, önmagát is le kell tehát vizsgáztatnia, felül kell vizsgálnia, ez pedig nagyon is következik ama kor szellemiségéből, mely „többé nem hitegeti magát látszattudással”. Ez volna tehát a kor törekvésének betetőzése, egyúttal az ész feladatainak legnehezebbike, „önmaga megismerése”: „ítélőszéket” fölállítani önmaga fölött, jogos igényeinek megerősítése és alaptalan követeléseinek elutasítása ügyében, mindezt pedig nem hatalmi szóval, hanem maga önmaga általi vizsgálatával; „és ez az ítélőszék nem más, mint maga a *tiszta ész kritikája*”⁵⁶.

Felvilágosodás és észkritika ily módon bensőleg összefügg egymással: ha következetesen végiggondoljuk és végigvisszük, a felvilágosodás észkritikához vezet. Az ész határainak – nem valamilyen fensőbb instancia, hanem önmaga általi – megvonásáról, a felvilágosodás organonjának, az észnek az önfelvilágosításáról van szó. A felvilágosodás megtorpanását, visszahőkölését jelentené, ha épp legfőbb organonját, kritikai szervét, az emberi észet mentesítené a kritika alól. Ezért jogos itt a felvilágosodás beteljesítéséről, önmagára alkalmazásáról s egyúttal önmeghaladásáról beszélni. Kant ugyanis jól látja a kor veszélyeit. „Mivel az ész mindenkor szabadságra törekszik, ezért, ha egyszer széttöri bilincseit, rég nélkülözött szabadságának első használata visszaéléssé és az eszképeség minden korlátozástól való függetlenségébe vetett vakmerő bizalomká kell, hogy fajuljon.”⁵⁷ Vajon korlátlan-e az eszképeség? Vajon miért topognak egy helyben évszázadok óta a metafizika terén a filozófusok? Mindenfajta „dogmatikus-álmodozó tudnivágyással” s azt kielégítő „szemfényvesztéssel” szemben „a filozófia kötelessége abban áll, hogy eloszlassa a [...] tévképzeteket, még akkor is, ha eközben sok magasztalt és szeretett rögeszme megsemmisül”⁵⁸. Ezért az észkritika az egyetlen orvosság mindenfajta dogmatizmus és belőle (reá való reakcióként) sar-

⁵⁴ Kant: Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez? In *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*, 127. (WA, V, 283. A fordítást némileg módosítottam – F. M. I.)

⁵⁵ KrV, A XI; TÉK, 19.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Kant: Tájékozódni a gondolatok között: mit is jelent ez? 125. sk.

⁵⁸ KrV, A XIII, TÉK, 22.

jadó szkepticizmus, a tiszta ész teljesítőképességébe vetett vakmerő és gondolattalan bizalom és a róla való éppoly gondolattalan lemondás, mindenfajta rajongás, babonáság és miszticizmus ellen.⁵⁹ Manapság, amikor ismét viták folynak a felvilágosodásról és ellenfeleiről, nem haszontalan emlékeztetni arra, hogy Kant nem csupán nem tett egyenlőségjelet észkritika és rajongás (*Schwärmerei* – mai kifejezéssel úgy mondhatnánk: vágszerű gondolkodás, *wishful thinking*) közé, de éles határt vont meg közöttük, és az észkritikát épp a rajongás leghatásosabb ellenszeréül ajánlotta.⁶⁰

Ebben az értelemben mondható Kant a végigvitt felvilágosodás filozófusának. A „saper aude”, az észkritika Kant számára elsősorban önmegismerést, az ész önmegismerését, ezen belül pedig határok megvonását, nem pedig a határtalanság, korlátlanság állítását jelenti. „Kritika” itt nem megbírálás és elítélés, hanem vizsgálat, megkülönböztetés, a tiszta ész forrásainak, terjedelmének és határainak megvonása.⁶¹ Kant jogi metaforikájának megfelelően – melyben a „dedukció” fogalma a *quid juris*, nem a *quid facti* értelmében szerepel, nem az eredetből való (matematikai-matematizáló) levezetést jelenti, mint majd Fichtétől kezdődően az idealistáknál, hanem a jogosultság vagy a jogigény igazolását, a jogforrás vagy jogalap megjelölését,⁶² ahol továbbá az emberi ész mind a természet, mind az erkölcsök területén törvényhozóként jelenik meg⁶³ – az „ítélőszék”, melyet az ész önmaga fölött ül, illetékességi körének megálapításáról dönt; a „per” tárgya a jogosultságok elismerése, ama határok megvonása, melyeken belül az ész jogosult (legitim) módon működik és lép föl ismeret- és tudásigénnyel, illetve, fordítva, a jogosulatlan határátlépések (jogbitorlások) megszüntetése. A jogi metaforika értelmében a kriticismus, az észkritika mint dogmatizmus és szkepticizmus szélsőségeit meghaladó *tertium datur*, maga is egyfajta jogállapot, jogszerű berendezkedés létrehozását jelenti az előbbi álláspont „despotikus uralmával”, s az utóbbinak „nomád” életmódot folytató és a „polgári szövetkezést” állandóan leromboló „anarchiájával” szemben.⁶⁴ A felvilágosodás (s vele együtt a felvilágosodott racionalizmus, pontosabban a racionalista metafizika) túlzásainak lenyesegetése,⁶⁵ ilyenformán a felvilágosodás önmagára alkalmazása, önfelvilágosítása Kant észkritikájában

⁵⁹ Vö. KrV, B XXXIV, B 22–23., TÉK, 42, 67.

⁶⁰ Vö.: „A kritikai filozófia kiüzi utolsó menedékéből a rajongást, mely egy felvilágosodott korban csak valamely iskolai metafizika mögé rejtőzve kaphat lábra, mert csak annak oltalma alatt merészkedhet az ésszel mintegy őrzőnébe fogni.” (*Prolegomena*, WA, V, 263.; id. magyar ford. 170.)

⁶¹ Vö. KrV, A XII, TÉK, 19.; Höffe: *Immanuel Kant*, 46.

⁶² Vö. KrV, B 117 skk.

⁶³ Vö. KrV, B 868.

⁶⁴ Vö. KrV, A IX. Ez a jogi metaforika végigkíséri a művet. Az észkritikának mint bírósági eljárásnak, „ítélőszéknek” a képzetét az első kiadás előszava már annyiban világosan jelzi, amennyiben művét Kant egyfajta jogi ügyletként terjeszti az olvasó elé. „[...] a szerző dolga csak az – írja Kant –, hogy érveket [Gründe] adjon elő, nem pedig, hogy megítélje, milyen hatást tesznek ezek az érvek [nem olvasóira, hanem – F. M. I.] a bírálóra.” (KrV, A XV, TÉK, 21.) Bíróként jelenik meg továbbá a II. kiadás előszavának nevezetes helyén az ész, amennyiben „rászorítja a természetet, hogy válaszoljon a kérdéseire”, ahelyett, hogy pórázon vezettetné magát általa, úgy járva el, mint „a hivatásos bíró, aki rászorítja a tanúkat, hogy az ő kérdéseire válaszoljanak” (KrV, B XII). A tiszta ész antitetikája is hasonló ehhez: az ész dogmatikus ismeretei közti „összetűzés” (*Widerstreit*), „dialektikai küzdőter”, „ahol mindig az a fél kerekedik felül, amelyik engedélyt kap a támadásra, és biztos vereségre van ítélve az a fél, amelyik védekezésre kényszerül” (KrV, B 448, 450, TÉK, 362, 364), s ahol – az értelem dinamikai fogalmaira rátérve – egy korábban elvetett vitát „elsimíthatunk, úgy járván el, akár a bíró, aki betölti a jogi érvelés mindkét oldalán figyelmen kívül hagyott hézagait” (KrV, B 558 sk., TÉK, 438). A módszertan vége felé maga a metafizika jelenik meg úgy, mint „cenzori hivatal, mely biztosítja a tudományos közösség általános rendjét, egyetértését, sőt javát” (KrV, B 879, TÉK, 660).

⁶⁵ „A racionalistákat Kant dogmatikusoknak és despotikusoknak tartja, mivel megelőző észkritika nélkül az emberre bizonyos alapvető feltevéseket rákényszerítenek [...]” (Höffe: *Immanuel Kant*, 46.)

megy végbe.⁶⁶ A felvilágosodás ebben az értelemben valóban „csak akkor marad meg a maga színvonalán, ha önmagáról is felvilágosította önmagát”. E nélkül dogmatikussá (despotikussá) lenne, s mérhetetlenül visszaesnék önmaga mögé.

Befejezésképpen érdemes idéznünk Windelbandnak a tárgyalt kérdés vizsgálatát összefoglaló szép szavait:

„[Kant] osztja a felvilágosodás rendíthetetlen meggyőződését, hogy nem létezik más igazság, melyben az embernek hinnie szabad, mint az ész igazsága, s ezért jelenti ki, hogy a filozófiai megismerésnek kell a kritikai mércét szolgáltatnia minden pozitív fakultás számára. Ám ha a felvilágosodás úgy vélte, az észigazságot a teoretikus megismerésben képes birtokolni, akkor ezt az illúziót Kant szertefoszlatta, s ha azok a férfiak, akik önmagukat felvilágosodottnak tartották, ezen megismerést új dogmaként prédikálták, úgy Kant a »felvilágosodás« [Aufklärerei] ezen fennhíjazásával szemben a leghatározottabban föllépett. [...] Minél inkább érvényt szerez az elv, mely szerint az ész igazi birtoka csupán az lehet, amit ő maga szerzett meg magának, hogy [...] a gondolkodás önmagát vizsgáló munkája alkotja az önmagát felvilágosító szellem lényegét, annál inkább fejlődik az emberi ész ama erkölcsi rendeltetés felé, mely megismerő életének legmélyebb tartalmát alkotja. Nem nézetek és teorémák, hanem szándékok és célok azok, amelyek a tapasztalaton túl az ész ösztönzésének eleget tesznek. Ezen ösztönzésekben önmagunkat egynek tudni, megvalósításukon az emberi kötelességek iránti teljes tudattal munkálkodni, ebben a munkálkodásban pedig valamely magasabb világrenddel önmagunkat eleven összefüggésben hinni: ebben és csakis ebben áll az igazi felvilágosodás.”⁶⁷

IRODALOM

Baumgartner, Hans-Michael: *Endliche Vernunft. Zur Verständigung der Philosophie über sich selbst*. Bonn: Bouvier, 1991.

Baumgartner, Hans-Michael: *Kants „Kritik der reinen Vernunft”. Anleitung zur Lektüre*. Freiburg–München: Alber, 1985.

Cassirer, Ernst: Kant und das Problem der Metaphysik. Bemerkungen zu Martin Heideggers Kant-Interpretation. *Kant-Studien*, 36 (1931). 1–26.

⁶⁶ Joggal lehet ebben a tekintetben a felvilágosodás önkritikájáról is beszélni. Lásd. O. Höffe, *Kleine Geschichte der Philosophie*, 189. o.: „Amennyiben Kant a korszak egyik vezéreszméjét, a kritikát két másik vezéreszmére, az észre és a szabadságra alkalmazza, annyiban a felvilágosodást önkritikának veti alá.” Lásd még W. Windelband: *Die Blütezeit der deutschen Philosophie*, 2. o.: „Kant tanítása [...] a felvilágosodás mozgalmának lezárása, és éppen ezért a felvilágosodás kiteljesítése és meghaladása.” („Kants Lehre [...] ist der Abschluss der Aufklärungsbewegung und eben deshalb zugleich die Vollendung und die Überwindung der Aufklärung.” – Kiemelés az eredetiben.) A fiatal Heidegger hasonló álláspontot képvisel – s ennyiben ehhez a neokantianizmus által széleskörűen ismertté tett nézethez kapcsolódik, azt foglalja össze s viszi tovább –, amikor az első világháború utáni első előadásában, 1919-ben így fogalmaz: „Kant [...] a legkövetkezetesebb és legmélyebb beteljesítője a felvilágosodásnak, s ezáltal bizonyos fokig már meghaladója is” („Kant [...] [ist] der konsequenteste und tiefste Vollender der Aufklärung und damit auch schon bis zu einem gewissen Grade ihr Überwinder.” *Gesamtausgabe*, Bd. 56/57., 134.)

⁶⁷ Windelband: *Die Blütezeit der deutschen Philosophie*, 145 sk. A fenti összegzéshez – különösen „az emberi észnek az erkölcsi rendeltetés felé való fejlődését” illető windelbandi állításhoz – lásd Kant alapvető meggyőződését: „Nem az értelem, egyedül a moralitás teszi az embert emberré” (*A fakultások vitája*, 411. o.). A kant-i emberképhez, s különösen moralitás és vallás kapcsolatához lásd Fehér M. István: „Polgári kultúra, polgári műveltség, polgári filozófia: Kant és a neokantianizmus világszemlélete”.

- Cassirer, Ernst: *Kants Leben und Lehre*. Berlin: Cassirer, 1921. Újranyomva: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975.
- Cohen, Hermann: *Kants Theorie der Erfahrung*. Berlin: Dümmlers, 1871. Újranyomva: H. Cohen *Werke*. Hrsg. von Hermann-Cohen-Archiv am Philosophischen Seminar der Universität Zürich unter der Leitung von Helmut Holzhey. Bd. 1. *Kants Theorie der Erfahrung*. Teil 1.3. Erste Auflage 1871, Hildesheim: Olms, 1987.
- Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie*. Hrsg.. J. Mittelstraß. Mannheim–Wien–Zürich: Wissenschaftsverlag, 1984.
- Fehér M. István: Polgári kultúra, polgári műveltség, polgári filozófia: Kant és a neokantianizmus világszemlélete. I–II. *Protestáns Szemle*, LXIV (XI. Új évf.), 2002/1, 29–55; 2002/2, 103–114.
- Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. Ford.: Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat, 1984.
- Guerra, Augusto: *Introduzione a Kant*. Bari: Laterza, 1980.
- Hansen, Frank-Peter: *Georg W. F. Hegel: Phänomenologie des Geistes. Ein einführender Kommentar*. Paderborn: Schöningh, 1994.
- Hegel, G. W. F.: *A logika tudománya*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1979.
- Hegel, G. W. F.: *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai*. I. *A logika*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1979.
- Hegel, G. W. F.: *A szellem fenomenológiája*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1973.
- Hegel, G. W. F.: *Előadások a filozófia történetéről*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1977.
- Hegel, G. W. F.: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford.: Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1979.
- Hegel, G. W. F.: *Werke in zwanzig Bänden*. Theorie Werkausgabe. Hrsg. E. Moldenhauer, K. M. Michel. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1970.
- Heidegger, Martin: *Die Frage nach dem Ding*. Tübingen: Niemeyer, 1962.
- Heidegger, Martin: *Die Frage nach dem Ding. Zu Kants Lehre von den transzendentalen Grundsätzen*. (Gesamtausgabe Bd. 41.) Hrsg. P. Jaeger. 1984.
- Heidegger, Martin: *Kant und das Problem der Metaphysik*. (Gesamtausgabe Bd. 3.) Hrsg. F.-W. von Herrmann. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1991.
- Heidegger, Martin: *Kant und das Problem der Metaphysik*. 5. Aufl. Hrsg. F.-W. von Herrmann. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1991.
- Heidegger, Martin: *Phänomenologie des religiösen Lebens*. Gesamtausgabe, Bd. 60. Hrsg. M. Jung, T. Regehy, C. Strube. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1995.
- Heidegger, Martin: *Phänomenologische Interpretationen von Kants Kritik der reinen Vernunft*. Gesamtausgabe, Bd. 25. Hrsg. I. Görland. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1977.
- Heidegger, Martin: *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles. Einführung in die phänomenologische Forschung*. Gesamtausgabe, Bd. 61. Hrsg. W. Bröcker, K. Bröcker-Oltmanns. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1985.
- Heidegger, Martin: *Schellings Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit (1809)*. Hrsg. H. Feick. Tübingen: Niemeyer, 1971.
- Heidegger, Martin: *Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie*. Sommersemester 1930. Gesamtausgabe, Bd. 31. Hrsg. H. Tietjen. Frankfurt a. M.: Klostermann, 1982.
- Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd. 5. Hrsg. Joachim Ritter, Karlfried Gründer. Basel: Schwabe, 1980.
- Höffe, Otfried: *Architektonik und Geschichte der reinen Vernunft*. In *Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*. Klassiker Auslegen, Bd 17/18.
- Höffe, Otfried: *Immanuel Kant*. 5., umg. Aufl. München: Beck, 2000.
- Höffe, Otfried: *Kleine Geschichte der Philosophie*. München: Beck, 2001.
- Immanuel Kant: Kritik der reinen Vernunft*. Hrsg. G. Mohr, M. Willaschek. Klassiker Auslegen, Bd. 17/18. Berlin: Akademie, 1998.
- Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Ford.: Kis János. Jav. kiad. Budapest: Atlantisz, 2004.
- Kant, Immanuel: *Kritik der reinen Vernunft*. Riga: Hartknoch, 1781. 2. verb. Aufl. 1787. (A kanti fő mű szövegére a szakirodalomban szokásos módon KrV rövidítéssel, az első és a második kiadás lapszámaira „A” ill. „B” megjelöléssel hivatkoztam.)
- Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford.: Berényi Gábor. Budapest: Gondolat, 1991.
- Kant, Immanuel: *A fakultások vitája*. Ford.: Mesterházi Miklós. In Kant: *Történetfilozófiai írások*. Budapest: Ictus, 1996.
- Kant, Immanuel: *Die Metaphysik der Sitten*. In *Werkausgabe* VIII. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1991.
- Kant, Immanuel: *Pályamű a metafizika haladásáról*. Ford.: Vidrányi Katalin. In *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Budapest: Gondolat, 1974.
- Kant, Immanuel: *Egy szellemlátó álmai, megmagyarázatnak a metafizika álmai által*. Ford.: Vajda Károly. In Kant: *Prekritikai írások*. Szerk. Ábrahám Zoltán. Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2003.
- Kant, Immanuel: *Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról*. Ford.: Aradi László. In Kant: *Prekritikai írások*. Szerk. Ábrahám Zoltán. Budapest: Osiris – Gond-Cura Alapítvány, 2003.
- Kant, Immanuel: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*. In *Werkausgabe* V. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1981. Magyarul: *Prolegomena minden leendő metafizikához, amely tudományként léphet majd fel*. Ford.: John Éva, Tengelyi László. Budapest: Atlantisz, 1999.

- Kant, Immanuel: *Werkausgabe*. 12 Bände. Hrsg. W. Weischedel. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1981.
- Kant's gesammelte Schriften*. Hrsg. von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften (később: Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin) [= Akademie-Ausgabe]. Berlin: Reimer (később: De Gruyter), 1900-tól.
- Kaulbach, Friedrich: *Immanuel Kant*. 2. Aufl. Berlin – New York: De Gruyter, 1982.
- Mendelssohn, Moses: *Morgenstunden*. Erster Teil, Vorbericht. In *Gesammelte Schriften*, III 2. Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann–Holzboog, 1971-től. [1974.]
- Popper, Karl R.: What is Dialectic? In *Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, 1965. 312–335.
- Rorty, Richard: Philosophy in America Today. In *Consequences of Pragmatism*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982. Magyarul: A filozófia ma Amerikában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/4.
- Safranski, Rüdiger: *Ein Meister aus Deutschland. Heidegger und seine Zeit*. München–Wien: Hanser, 1994.
- Schelling, F. W. J.: *Philosophie der Offenbarung. Schellings sämtliche Werke*. II. Abteilung.
- F. W. J. Schellings sämtliche Werke*. Hrsg. K. F. A. Schelling. Stuttgart–Augsburg: Cotta'scher Verlag, 1856–1861.
- Hrsg. K. F. A. Schelling. I. Abteilung: 10 Bde [= I–X]; II. Abteilung: 4 Bde [= X–XIV].
- Schopenhauer, Arthur: *Sämtliche Werke*. Hrsg. Wolfgang Frhr. von Löhneysen. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1986.
- Tengelyi László: *Kant*. Budapest: Kossuth, 1988.
- Theologische Realenzyklopädie*. Bd. 22. Hrsg. Gerhard Müller. Berlin – New York: De Gruyter, 1992.
- Windelband, Wilhelm: *Die Blütezeit der deutschen Philosophie. Die Geschichte der neueren Philosophie in ihrem Zusammenhange mit der allgemeinen Cultur und den besonderen Wissenschaften*. Bd 2. *Von Kant bis Hegel und Herbart*. Leipzig: Breitkopf und Härtel, 1880.